

Spis treści

Wprowadzenie w tematykę	2
1. Rodzina	5
2. Dysfunkcje rodziny	6
3. Rodzina w sytuacji rozwodu lub separacji	8
4. Dziecko w rodzinie w sytuacji rozwodu lub separacji rodziców ...	9
5. Potrzeby dziecka w rodzinie	11
6. Istota przemocy w rodzinie w sytuacji rozwodu lub separacji	13
7. Rozwód i separacja jako forma przemocy w rodzinie	17
8. Pomoc dziecku w sytuacji rozwodu lub separacji rodziców	22
Aneksy	26
Bibliografia	30

Wprowadzenie w tematykę

W dniu 21 października 2016 roku Sejm Rzeczypospolitej Polskiej podjął uchwałę w sprawie ustanowienie Dnia Praw Rodziny¹, która zwraca uwagę na potrzebę mówienia o prawach rodziny, a nie jedynie o prawach przysługujących jej poszczególnym członkom. Teza ta zbiega się z nałożonym przez ustawodawcę konstytucyjnym obowiązkiem wspierania rodziny opartej na związku małżeńskim kobiety i mężczyzny. W tym kontekście warto zwrócić uwagę, że obowiązujące prawo nie zawsze jest spójne z normą ustrojową i zawiera różne definicje terminu *rodzina*.

W Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z 2 kwietnia 1997 roku (Dz. U. 1997.78.483), oprócz art. 41 ust.2, art. 233 ust. 1 i Preambuły, pojęcie rodziny występuje w art. 18 oraz art. 71, które stanowią odpowiednio, że rodzina znajduje się pod ochroną i opieką RP oraz że państwo w swojej polityce społecznej i gospodarczej uwzględnia jej dobro. Rodziny znajdujące się w trudnej sytuacji materialnej i społecznej, zwłaszcza wielodzietne i niepełne, mają prawo do szczególnej pomocy ze strony władz publicznych (art. 71). Zgodnie z wykładnią Trybunału Konstytucyjnego, przepisy te nakazują podejmowanie przez państwo takich działań, które umacniają więzi między osobami tworzącymi rodzinę, a zwłaszcza więzi istniejące między rodzicami i dziećmi oraz między małżonkami. Zdaniem TK, przepisy te zobowiązują organy państwa do podejmowania pozytywnych działań na rzecz wzmocnienia więzów między członkami rodziny, a nie ich osłabiania. Nie oznacz to jednak, że Konstytucja traktuje osobę mającą rodzinę lepiej niż osobę samotną.

Przepis art. 18 Konstytucji RP stanowi samodzielną podstawę kontroli konstytucyjności i jest jedną z zasad ustrojowych Rzeczypospolitej. Zgodnie z nią „preferowaną konstytucyjnie wizją rodziny jest trwały związek mężczyzny i kobiety, nakierowany na macierzyństwo i odpowiedzialne rodzicielstwo”.

Kolejną implikacją przepisu chroniącego małżeństwo i rodzinę jest rola społeczna, jaką zapoczątkowana przez związek dwojga osób rodzina (zob. art. 23 i 27 Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego) ma do odegrania, w związku z macierzyństwem i rodzicielstwem. Państwo, na co wskazywał TK, powinno kształtować swoją aktywność w sposób gwarantujący ochronę wskazanych w Konstytucji wartości, w sposób szczególny małżeństwa i rodziny. Rozpatrywanie nakazu ochrony macierzyństwa i rodzicielstwa w kontekście związku małżeńskiego kobiety i mężczyzny tworzy preferencję dla ochrony dobra dziecka.

Jest to naturalny stan rzeczy, który znajduje swoje uzasadnienie w obiektywnych uwarunkowaniach biologicznych. Doniosłość tych ostatnich dostrzegł TK uznając za wartość chronioną zapewnienie możliwości wychowania dziecka przede wszystkim w rodzinie naturalnej, w której relacje między rodzicami są oparte na więzi biologicznej.

W literaturze przedmiotu wskazuje się na prawo dziecka do rodziny, w tym sensie, że ma ono uprawnienie do styczności z matką i ojcem. Prawo dziecka do wychowania w rodzinie winno być także respektowane przez system wspierania rodziny w utrzymaniu dziecka.

¹ W roku 2019 Dzień Praw Rodziny przypada 22 października.

Należy podkreślić, że przyjęte w ciągu ostatnich lat rezolucje Rady Praw Człowieka ONZ² podkreślają konieczność ochrony rodziny. Dokumenty te potwierdzają te same gwarancje, które zawiera Konstytucja RP, a które pozwalają chronić rodzinę i wzmacniać jej pozytywną rolę w promowaniu -jak stwierdza to treść rezolucji – praw człowieka i podstawowych wolności, praw dzieci i obowiązków rodzinnych. Rezolucje nie posługują się co prawda legalną definicją rodziny, ale wskazują jednocześnie, że rodzina jest naturalną i podstawową grupą społeczną, która ma prawo do ochrony ze strony społeczeństwa i państwa. Nie ulega także wątpliwości, że rodzina w rozumieniu rezolucji oparta jest na więzach biologicznych lub prawnych. Rezolucje podkreślają bowiem, że państwo powinno zapewnić odpowiednią pomoc rodzicom i opiekunom prawnym w związku z wychowywaniem dzieci mając na uwadze, że dziecko powinno dorastać w środowisku rodzinnym.

W kontekście postrzegania rodziny w polskim systemie prawnym warto zwrócić uwagę na opinię poselskiego projektu ustawy o umowie związku partnerskiego (druk nr 825 VII kadencji Sejmu), w której Sąd Najwyższy zauważył, że „preferowane konstytucyjnie jest tworzenie rodziny przez małżeństwo, traktowane jako trwały związek mężczyzny i kobiety, nakierowany na macierzyństwo i odpowiedzialne rodzicielstwo”. Ustawodawca konstytucyjny dokonał wyboru aksjologicznego w celu zagwarantowania „tradycyjnego normatywnego modelu małżeństwa i rodziny”³.

Kodeks rodzinny i opiekuńczy (Dz. U. 2017.682 j.t.) nie definiuje pojęcia rodziny *explicite*. Zgodnie jednak z brzmieniem art. 23 oraz art. 27 k.r.o. rodzinę tworzą kobieta i mężczyzna poprzez zawarcie związku małżeńskiego. Zawarcie związku małżeńskiego w sposób przewidziany przez k.r.o. stanowi zdarzenie prawne, którego bezpośrednim skutkiem jest założenie rodziny⁴. Mimo iż orzecznictwo rozszerzyło występujące w art. 23 *in fine* pojęcie rodziny także na związki faktycznego pożycia⁵, nie ulega wątpliwości, że zarówno wykładnia gramatyczna jak i systemowa przemawiają za ograniczeniem pojęcia „rodziny. Którą małżonkowie przez swój związek założyli” (art. 23 *in fine*) tylko dla małżonków oraz ich wspólnych dzieci. Odstępstwa od tej zasady mogą pojawić się jedynie w odniesieniu do kwestii zaspokajania potrzeb, osobistej pieczy i starań o wychowanie dzieci i mogą być usprawiedliwione przez zasady współżycia społecznego⁶. Potwierdza to także cel ustawy o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej, która co prawda nie zawiera definicji rodziny, ale jej stosowanie musi brać pod uwagę prawo dziecka do wychowania w rodzinie jako priorytetowe wobec pozostałych. Przyznaje ona także dziecku prawo do powrotu rodziny i utrzymywania osobistych kontaktów z rodzicami (zob. art.4).

² Rezolucja z dnia 3 czerwca 2015r., A/HRC/RES/29/22 oraz Rezolucja z dnia 1 lipca 2016r., A/HRC/32/L.35.

³ Sąd Najwyższy, Opinia o projekcie ustawy „o umowie związku partnerskiego” przedstawiony przez klub parlamentarny „Platforma Obywatelska” z dnia 17 października 2012r., BSA I – 021 – 345/12; M. Zubik: Podmioty konstytucyjnych wolności, praw i obowiązków, „Przegląd Legislacyjny”, nr 2/2007; red. serii: Księga jubileuszowa Rzecznika Praw Obywatelskich, 2008, Warszawa.

⁴ J. Gajda, *Komentarz do art. 23*, [w:] K. Pietrzykowski (red.), Kodeks rodzinny i opiekuńczy, Warszawa 2015, dostęp: Legalis.

⁵ Tak np. wyr. SA w Szczecinie z 27.6.2013 r., III AUA 104/13, Legalis; wyr. SA w Gdańsku z 14.5.2014r., III AUA 1441/13, Legalis. Zob. też wyr. SN z 11.2.2011 r., II UK 273/10, Legalis.

⁶ J. Gajda, *Komentarz do art. 23*, dz. cyt.

Znaczenie małżeństwa i utworzonej na jego podstawie rodziny ma znaczenie także dla ochrony dobra dziecka. Zgodnie ze zd. 2 art. 146 k.r.o powierzenie wspólnej opieki nad dzieckiem możliwe jest tylko wobec osób, które łączy związek małżeński. Z przepisu tego wynika wprost, że opieka dwuosobowa nie może być powierzona osobom żyjącym w konkubinatach. Zdaniem J. Gajdy „motywy takiej regulacji jest dążenie do zapewnienia dziecku warunków istniejących w normalnej, zdrowej rodzinie, a rodzina taka powstaje w świetle przepisów KRO na skutek zawarcia małżeństwa”⁷. Ponadto, jak wskazuje Sąd Najwyższy, opieka sprawowana przez małżonków zapewnia dziecku naturalne warunki rozwoju⁸.

dr nauk prawnych Mariusz Pijewski

⁷ J. Gajda, *Komentarz do art. 146*, [w:] K. Pietrzykowski (red.), *Kodeks rodzinny i opiekuńczy*, Warszawa 2015, dostęp: Legalis.

⁸ Uchwała SN z dnia 9 czerwca 1976 r., III CZP 46/75, OSN 1976, Nr 9, poz. 184.

1. Rodzina

Rodzina – to system powiązań, relacji, zależności, uczuć oraz zobowiązań. Ma, zwłaszcza przez pierwsze pięć lat życia, ogromny wpływ na całe życie człowieka. Poszukiwanie informacji o swojej rodzinie pomaga zaspokoić potrzebę przynależności, budować poczucie bezpieczeństwa oraz tożsamość. Może być wstępem do rozmowy o uczuciach i potrzebach (wprowadzenie do genogramu i zob. Aneksy).

Właściwe funkcjonowanie rodziny zależy od jej struktury i funkcji jakie spełnia. Szczególną rolę w rodzinie odgrywa w funkcja wychowawcza, której prawidłowa realizacja polega na zaspokajaniu podstawowych potrzeb biologicznych i psychospołecznych dziecka (potrzeb bezpieczeństwa, miłości, przynależności, uznania), dostarczaniu pożądanych społecznie wzorów zachowań, przekazywaniu i przyswajaniu wartości, norm i zasad współżycia w danym społeczeństwie, umożliwieniu dzieciom aktywnego udziału w różnego rodzaju czynnościach i obowiązkach domowych, rozwijaniu i rozszerzaniu kontaktów międzyludzkich (pogłębianie więzi emocjonalnej z krewnymi)⁹.

Realizacja funkcji wychowawczej rodziny to także: zabezpieczenie dziecka właściwego rozwoju fizycznego i umysłowego, właściwa inkulturacja, należyte przygotowanie do samodzielnego życia w przyszłości.

Rodzina powinna zapewniać potrzeby:

- **fizyczne:** schronienie, pożywienie, ciepło, dotyk, bezpieczeństwo;
- **emocjonalne:** miłość, opieka, uczucia, poczucie przynależności, tożsamości, wartości;
- **społeczne:** zdolność do tworzenia relacji i kontaktów społecznych, zdolność do radzenia sobie z problemami, nauka norm społecznych, rozpoznawanie swoich wartości;
- **poznawcze:** rozróżnianie dobra i zła, uwewnętrznianie norm społecznych, edukacja, zaradność życiowa.

Jeśli potrzeby „niższego” rzędu (np. sen, jedzenie, bezpieczeństwo, ciepło, dotyk) nie zostaną zaspokojone nie ma co marzyć o rozwoju emocjonalnym, społecznym, czy poznawczym. Jednym słowem dziecko zaniedbane będzie się gorzej uczyć, rozwijać fizycznie, będzie mieć trudniejsze relacje z rówieśnikami, nie rozwinię swojego intelektu, czy konstruktywnych związków z innymi. Nie mówiąc już o nadmiernym lęku, napięciu, czy frustracji, któremu jest poddawane, a które często pozostaje z nim na dalszą część życia. Tak już jest, że potrzeby niezaspokojone w dzieciństwie „odbijają się czkawką” w młodości, a później dorosłości i hamują rozwój prawie wszystkich sfer funkcjonowania człowieka.

F.P. Rice uważa, że „rodzina jest grupą osób połączonych przez więź małżeńską, więzy krwi, adopcję albo przez jakiegokolwiek seksualnie wyznaczające się relacje, w której po pierwsze – dorośli współpracują finansowo na rzecz utrzymania i opieki nad dziećmi, po drugie – jednostki są powiązane ze sobą intymnymi, interpersonalnymi stosunkami, po trzecie – członkowie identyfikują się z grupą, która posiada własną tożsamość”¹⁰. Autor dopuszcza zatem istnienie rodzin o różnej strukturze, zaliczając do rodziny osoby nie tylko powiązane w sensie prawnym, czy biologicznym ale także identyfikujące się z tą grupą.

⁹ M. Łobocki, *Teorie wychowania w zarysie*, Wyd. Impuls, Kraków 2004.

¹⁰ A. Kwak, *Rodzina w dobie przemian. Małżeństwo i kohabitacja*, Wyd. Żak, Warszawa 2005 s. 9-10.

Tak szeroka definicja rodziny uprawnia do uznania za rodzinę także związków kohabitacyjnych (nieformalnych) ponieważ są one oparte na stosunkach seksualnych stwarzających układ intymnego zaangażowania i interpersonalnych relacji. Podkreśla jednak, że warunkiem uznania takiego związku za układ rodzinny jest konieczność pełnego zaangażowania się członków oraz konieczność oparcia związku na intymnej interpersonalnej wymianie.

Analiza definicji rodziny w ujęciu F.P. Rice spełnia dwie funkcje: z jednej strony wskazuje na konieczność szerokiego definiowania rodziny, co pozwala na umiejscowienie niezamężnej, heteroseksualnej społeczności jako rodziny, z drugiej zaś na wprowadzenie pewnych kryteriów przy uznawaniu układu za kohabitację, ograniczając tym samym łatwość przyznawania statusu kohabitacji takim związkom, które nie spełniają tych warunków.

2. Dysfunkcje rodziny – przyczyny

W każdej rodzinie zdarzają się pewne elementy niewłaściwych sytuacji dotyczących zarówno życia rodziny, jak i postaw oraz zachowań rodzicielskich, jednakże w rodzinie o charakterze dysfunkcyjnym częściej zdarzają się zachowania rodziców, które dotyczą dzieci a odnoszą się one do sfer: opiekuńczej, biologicznej, materialnej, edukacyjnej, emocjonalnej i społecznej.

Istnieje istotny związek pomiędzy charakterystycznymi cechami społeczeństwa i rodziny w danej epoce a podstawą kształtowania rodziny. To typ społeczeństwa, poziom i stopień dynamiki rozwoju sił wytwórczych, układy makrostruktur społecznych i przemiany kulturowe¹¹.

Rodzina epoki przedindustrialnej – tradycyjna rodzina patriarchalna podporządkowana władzy ojca. Posiadała warsztat produkcyjny kierowany przez głowę domu (ojca/męża). Role rodzinne i produkcyjne pozostawały ściśle ze sobą powiązane, a interes rodzinny był nadrzędny w stosunku do potrzeb jednostek. Charakterystyczną cechą była duża spójność, wyznaczana więziami rzeczowymi oraz brakiem indywidualistycznych tendencji członków. Cechy instytucjonalne łączyły ją ściśle więzy z mikrostrukturami społecznymi, jak również ze społecznością lokalną. Przynależność do rodziny decydowała o statusie społecznym członków.

Rodzina epoki industrialnej - systematyczne odchodzeniem od modelu rodziny w jej instytucjonalnym wymiarze. Model rodziny współczesnej, zredukowanej do dwóch pokoleń (rodziców i dzieci), mieszkających w osobnym mieszkaniu i prowadzących własne gospodarstwo domowe. Najczęściej to rodzina nieprodukcyjna, w której zawodowo oprócz męża pracuje poza domem także żona. Realizacja ról i norm jest mniej radykalna. Dużego znaczenia nabierają więzi osobowe, zanika dystans w relacjach między małżonkami oraz między rodzicami a dziećmi. Rośnie znaczenie indywidualnych potrzeb, wymiany emocjonalnej i wartość interakcji. Rodzina staje się grupą bardziej zamkniętą wewnątrznie, słabną jej więzi z mikrostrukturami np. społecznością sąsiedzką. Jednocześnie rodzina staje się bardziej podatna na rozpad, gdyż więzi osobowe są mniej trwałe z więziami rzeczowymi, charakterystycznymi dla rodziny epoki preindustrialnej¹².

¹¹ Z. Tyszka, *Rodzina we współczesnym świecie*. Wyd. Naukowe Uniw. A. Mickiewicza, Poznań 2002.

¹²Z. Tyszka, dz. cyt., s. 12-20.

Rodzina jest grupą społeczną, która funkcjonuje w izolacji od szerszego układu społecznego i jest zamkniętą na wpływy zewnętrznych uwarunkowań aksjologicznych, społecznych i ekonomicznych. Dlatego też przyczyny dysfunkcjonalności rodziny należy doszukiwać się w dwóch grupach uwarunkowań.

Pierwsza grupa przyczyn dysfunkcji rodziny związana jest ze zjawiskami makrostruktury społecznej. Należą do nich: bezrobocie, kryzys gospodarczy państwa, atomizacja życia społecznego, niski poziom ekonomiczny społeczeństwa, konflikty społeczne, niski poziom kultury pedagogicznej społeczeństwa, degradacja wartości społecznych, migracja ludności w społeczeństwie, wzrost tolerancji i dewaluacji norm społecznych, przenikanie wzorów zachowań, często niekorzystnych, z państw Europy Zachodniej i Stanów Zjednoczonych.

Do **przyczyn dysfunkcjonalności tkwiących w środowisku rodzinnym** należy zaliczyć: niewydolność opiekuńczo-wychowawczą rodziny, konflikty w rodzinie, alkoholizm jednego bądź obojga rodziców, uzależnienie narkotykowe u rodziców, niska kultura pedagogiczna rodziców, ubóstwo materialne rodziny, przestępczość rodziców, **rozbitcie struktury rodzinnej**, rozluźnienie, bądź brak więzi emocjonalnej w rodzinie, traumatyczna atmosfera życia domowego, negatywne postawy rodzicielskie i cechy osobowe rodziców. Makrosocjalne uwarunkowania powodujące dysfunkcjonalność rodziny mają bezpośredni bądź pośredni wpływ na jej funkcjonowanie jako mikrostruktury społecznej.

Wymienione czynniki zarówno zewnątrzrodzinne, jak i wewnątrzrodzinne kumulują się i tworzą złożony splot przyczyn i zaburzeń w wypełnianiu zadań rodzicielskich, powodując dysfunkcje rodziny o różnym stopniu i zakresie¹³.

Procesy demograficzne w Polsce, od początku lat dziewięćdziesiątych XX wieku świadczą o istotnych przeobrażeniach stanu populacji. Corocznie zmniejsza się liczba dzieci i młodzieży a zwiększa się populacja osób starszych. Taki stan odnotowuje się od lat osiemdziesiątych minionego stulecia. Negatywne skutki tego procesu wzmacnia emigracja zarobkowa, szczególnie ludzi młodych, za granicę.

Spadkowy trend jest wynikiem postępującego zanikania rodzin z licznym potomstwem przy jednoczesnym ograniczaniu się do jednego lub dwojga dzieci.

Źródłem rodzin niepełnych są przede wszystkim **rozwoły** oraz dzieci pochodzące ze związków pozamałżeńskich.

¹³ H. Cudak, *Dysfunkcje rodziny i jej zagrożenia opiekuńczo-wychowawcze*, Pedagogika Rodziny nr 1(2) 2011. SWSz.PiZ.

3. Rodzina w sytuacji rozwodu lub separacji

Rozwód nie jest zjawiskiem nowym. Kwestie dotyczące rozwodów były zawarte m.in. w prawie babilońskim, asyryjskim, greckim czy rzymskim.

P. Bohannon wyróżnił sześć płaszczyzn rozwodu: rozwód emocjonalny, legalny, rodzicielski, ekonomiczny, społeczny i psychiczny. Klasyfikacja ta uwzględnia wiele aspektów tego zjawiska. Jednym z nich jest rozwód rodzicielski, bowiem często osoby, które się rozstają, posiadają dzieci. Poradniki dla rozwodzących się par podkreślają, że z chwilą rozwodu przestają być oni małżonkami, ale nadal pozostają rodzicami. Jednak nie zawsze rozwodzący się małżonkowie posiadają dzieci¹⁴.

„Jak informuje Główny Urząd Statystyczny, w 2018 roku zawarto w Polsce nieco ponad 192 tys. związków małżeńskich, podobnie jak w 2017 roku. Natężenie zawierania małżeństw obserwowane na przestrzeni lat jest nieco wyższe na wsi.

W tym samym roku rozwiódło się prawie 63 tys. par małżeńskich, a w przypadku kolejnych ok. 1,3 tys. małżeństw orzeczono separację. Korzystny jest fakt, że w 2018 r. rozwodów było o ponad 2 tys. mniej niż w 2017 r., a separacji o 0,3 tys. mniej niż rok wcześniej.

GUS zwraca uwagę, że liczba rozwodów w miastach jest prawie 3 - krotnie wyższa niż na wsi. W 2018 r. w miastach rozwiódło się ponad 45 tys. małżeństw. Z kolei liczba separacji w miastach jest ponad 2 - krotnie wyższa niż wśród mieszkańców wsi”¹⁵.

Przyczyn powodujących rozwody jest wiele i można je podzielić według obszarów, które je powodują, i tak wyłaniają się one z przyczyn: osobowościowych (niezgodność charakterów), etycznych (zdrady), ekonomicznych (złe warunki życiowe, bezrobocie), społecznych (złe wzorce rodzinne, miejsce zamieszkania, negatywne towarzystwo).

Jak można pomóc dziecku w sytuacji rozwodu rodziców?

Najpewniej - należy powiedzieć dziecku, że rozchodzą się małżonkowie, a nie jego rodzice. Należy dziecku wytłumaczyć, że to mąż i żona nie widzą możliwości dalszego wspólnego życia ale oboje, w dalszym ciągu, chcą być z dzieckiem i chcą być jego rodzicami oraz uczestniczyć aktywnie w jego życiu.

Dziecko posiada naturalną tendencję do przypisywania sobie winy za rozpad rodziny. Ma poczucie winy, które tłumaczy swoim złym zachowaniem. Poczucie winy ma charakter autodestrukcyjny dlatego należy rozmawiać o tym z dzieckiem o zaistniałej sytuacji a nadto, powtarzać wielokrotnie, że nie jest ono odpowiedzialne za taki stan rzeczy.

Ponadto:

- dziecko ma prawo wiedzieć o tym, co dzieje się w rodzinie i dlatego nie należy zatajać przed dzieckiem prawdy,
- trzeba dziecku wyjaśnić zaistniałą sytuację, wyjaśnić zmiany, które je czekają,
- wskazane jest, aby o swojej decyzji rozwodowej dziecko powiadomili sami rodzice,
- rodzice powinni przyjąć wspólną wersję, w jakiej poinformują dziecko o swojej decyzji,
- pierwsza rozmowa to wyjaśnienie dziecku (i upewnienie się czy ono to rozumie) co to jest rozwód,

¹⁴ M. Suchodolska, *Relacje rodzice – dzieci w rodzinach rozwiedzionych z perspektywy dorosłych dzieci*, Pedagogika Rodziny nr 1(2) 2011. SWSz.PiZ.

¹⁵ <https://www.pch24.pl/alarmujace-dane-gus--w-roku-2018-rozpadlo-sie-co-trzecie-malzenstwo,69022,i.html> – dostęp 30.08.2019.

- dziecko ma prawo okazać emocje, gdy podejmie wiadomość o decyzji rodziców (głośny płacz, agresja, wycofanie),
- należy unikać stwierdzeń typu „Nic się nie stało”, „Wszystko się jakoś ułoży” - to zaprzeczanie uczuciom dziecka ponieważ dla niego rozwód rodziców jest sytuacją traumatyczną,
- niedopuszczalne jest negowanie, w oczach dziecka, osoby rodzica, który opuszcza dom,
- nie należy wymagać od dziecka opowiadania się po stronie jednego z rodziców,
- należy unikać pojawienia się u dziecka konfliktu lojalności (wybór jednego z rodziców),
- pozostając z dzieckiem, nie obarczać go zbyt wieloma swoimi przeżyciami (dziecko zauważa nastrój rodziców ale nie może być powiernikiem osoby dorosłej),
- należy unikać dodatkowych drastycznych zmian w życiu dziecka (zmiana szkoły, otoczenia),
- w razie potrzeby należy skorzystać z pomocy fachowców (psychologa).

4. Dziecko w rodzinie w sytuacji rozwodu lub separacji rodziców

Rozwód (separacja) małżonków jest zjawiskiem w życiu rodziny, które zmienia tok dotychczasowego funkcjonowania w wielu obszarach. Początkowo konflikt małżeński trwający między małżonkami, a następnie konieczność życia w rodzinie niepełnej, to dla dziecka traumatyczna sytuacja. Bez względu na sposób przeprowadzenia, rozwód rodziców jest dla dziecka trudnym przeżyciem. Dotychczasowy świat dziecka ulega rozpadowi a nowa sytuacja nie zawsze jest akceptowana. Rozwód małżonków powoduje **negatywne konsekwencje dla dziecka** w zakresie:

- przeżywanych emocji – dziecko doświadcza poczucia bezradności (brak wpływu na swoją sytuację życiową), odczuwa lęk i niepewność związane ze swoją przyszłością, wstydi się przed rówieśnikami swojej sytuacji a także odczuwa smutek oraz zagubienie;
- społecznym – dziecko jest wycofane – koncentruje się na swoich przeżyciach i sposobie poradzeniu sobie z sytuacją, która z jego perspektywy jest tragiczna, a taki stan powoduje brak siły i energii do działań wynikających z dnia codziennego;
- osamotnienia, izolacji – dziecko wycofuje się z kontaktów, staje się również mniej atrakcyjne dla rówieśników – może wykazywać zachowania agresywne, doświadczać wyalienowania, niechętnie mówić na swój temat, unikać zapraszania do swojego domu kolegów i koleżanek;
- psychologicznym – możliwe negatywne konsekwencje w funkcjonowaniu w dalszym życiu – może odczuwać poczucie odrzucenia, obniżenie poczucia własnej wartości, trudności interpersonalne i w relacjach z innymi.

Sposób, w jaki dziecko przeżywa rozwód rodziców zależy od jego wieku:

- niemowlę – niewielka ilość bezpośrednich objawów rozwodu rodziców; silne przywiązanie w tym okresie do matki może powodować odczuwanie jej stanów emocjonalnych;
- dziecko (do 4-go roku życia) – reakcja o charakterze regresywnym; płaczliwość; obniżenie wypracowanej wcześniej samodzielności;

- przedszkolak, pierwszoklasista - przeżywa duży lęk, obwinia się za odejście rodzica („Gdybym był grzeczniejszy, mamusia by nas nie zostawiła”); może pojawić się lękowa więź z rodzicem, który pozostał; nadmierne przywiązanie do tego rodzica; zdarza się nerwowość (obgryzanie paznokci, reakcje nerwicowe);
- dziecko w wieku szkolnym (7–14 lat) – doświadcza poczucia odrzucenia i wstydu, ważna staje się opinia środowiska rówieśniczego, fantazjowanie; objawy depresji;
- nastolatki (11–17 lat) – częstsze reakcje agresywne, złość, niechęć, bunt, negatywna ocena poczynań rodziców.

Jak może pomóc szkoła w sytuacji rozwodu rodziców ucznia?

O tym, że rodzice ucznia (wychowanka, podopiecznego) się rozwodzą nauczyciel nie zawsze jest poinformowany. Doświadczony i czujny nauczyciel może dostrzec w zachowaniu dziecka niepokojące symptomy świadczące o tym, że w jego życiu zachodzą niepokojące zmiany a rozwód rodziców do takich zmian należy niewątpliwie należały. Może to być zarówno pogorszenie wyników w nauce, jak i inne od dotychczasowego zachowanie. Nauczyciel podejmuje próbę ustalenia przyczyn takiego stanu rzeczy a rozpoczyna działania od subtelnej rozmowy z uczniem.

W sytuacji gdy rodzice mają zaufanie do wychowawcy dziecka, mogą poinformować go o sytuacji rodzinnej dziecka by ten mógł odpowiednio z dzieckiem postępować. Sytuacja rodzinna dziecka nie wymaga szczegółowego określenia i podawania szczegółów, można jedynie zakomunikować o decyzji rozwodowej rodziców.

Szkoła może pomóc dziecku, którego rodzice się rozwodzą dlatego, że:

- jako miejsce dziecku znane daje dziecku oparcie i poczucie stabilizacji,
- dziecko przebywa w towarzystwie znanych mu osób i dotychczasowej grupy rówieśniczej,
- wychowawca znając sytuację rodzinną ucznia może być dla dziecka „osobą pierwszego kontaktu” w czasie pobytu w szkole.

Wychowawca może zwrócić się o pomoc w sprawie dziecka do szkolnego psychologa. Psycholog szkolny, podejmując działania:

- powinien pamiętać, by uzyskać zgodę rodzica dziecka na tego typu spotkania i rozmowy,
- pośrednio pomagając dziecku udziela wsparcia rodzicowi,
- nie jest rolą psychologa szkolnego aby rozwiązywać problemy małżeńskie rodziców ucznia a jedynie pomoc w realizacji zadań szkolnych dziecka,
- psycholog szkolny może wskazać rozwodzącym się rodzicom ucznia miejsca, w których mogą uzyskać fachową pomoc.

System pieczy zastępczej to nic innego jak zespół osób, instytucji, których działania nakierowane są na zapewnienie czasowej opieki i wychowania dzieci w przypadkach niemożności sprawowania opieki i wychowania przez ich naturalnych rodziców.

W sytuacji rozwodu rodziców i niemożności sprawowania przez rodziców obowiązków wynikających z władzy rodzicielskiej sąd może skorzystać z możliwości zastosowania wobec dzieci systemu pieczy zastępczej (rodzina zastępcza, placówka opiekuńczo – wychowawcza).

Pieczna zastępcza zapewnia dziecku:

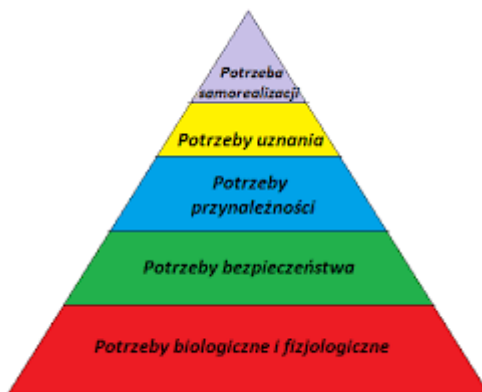
- czas potrzebny na pracę z rodziną biologiczną umożliwiającą powrót dziecka do rodziny lub – gdy jest to niemożliwe – dążenie do przysposobienia dziecka;
- przygotowanie dziecka do:
 - a) godnego, samodzielnego i odpowiedzialnego życia,
 - b) pokonywania trudności życiowych zgodnie z zasadami etyki,
 - c) nawiązywania i podtrzymywania bliskich, osobistych i społecznie akceptowanych kontaktów z rodziną i rówieśnikami, w celu łagodzenia skutków doświadczania straty i separacji oraz zdobywania umiejętności społecznych;
- zaspokojenie potrzeb emocjonalnych, bytowych, zdrowotnych, edukacyjnych i kulturalno-rekreacyjnych dziecka.

5. Potrzeby dziecka w rodzinie

Zadaniem rodziny jest zapewnieniu jej członkom należytego i społecznie akceptowanego funkcjonowania w wielu obszarach życia. Niezaspokojenie którejkolwiek z potrzeb wpływa na inną potrzebę a nawet uniemożliwia jej realizację.

Najtrafniej przedstawia te potrzeby Piramida Potrzeb autorstwa Abrahama Maslowa (Hierarchia potrzeb). Wynika z niej jednoznacznie, że w pierwszej kolejności należy dziecku zapewnić potrzeby biologiczne i fizjologiczne, następnie potrzebę bezpieczeństwa oraz przynależności i uznania aby mogło ono realizować dalsze potrzeby w tym potrzebę samorealizacji.

Niewątpliwie rozwód rodziców, o ile może nie mieć istotnego wpływu na potrzeby najniższego rzędu, to już zaspokojenie kolejnych potrzeb może być utrudnione.

Rysunek 1. Piramida Potrzeb Maslowa

Jeżeli potrzeby dziecka w rodzinie nie są zaspokojone to tym samym i jego prawa nie są respektowane.

Każdemu dziecku, niezależnie od koloru skóry, wyznania czy pochodzenia, przysługują takie same prawa – prawa dziecka. Najważniejszym dokumentem dotyczącym praw dziecka jest Konwencja o prawach dziecka uchwalona w 1989 roku przez Zgromadzenie Ogólne Organizacji Narodów Zjednoczonych i ratyfikowana przez Polskę w 1991 roku.

Polska może poszczycić się bogatą tradycją związaną z promowaniem praw dziecka, począwszy od postaci Janusza Korczaka, cenionego na świecie działacza na rzecz godnego traktowania dzieci, po Ludwika Rajchmana, pomysłodawcę stworzenia międzynarodowej organizacji działającej na rzecz dzieci – UNICEF. Polska była również inicjatorem powstania Konwencji o prawach dziecka, gdyż przedłożyła Komisji Praw Człowieka ONZ jej pierwszy projekt.

O tym, jak ważne są w naszym kraju prawa dziecka świadczy również fakt, iż zostały one uwzględnione w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej.

Dziecko powinno znać swoje prawa, rozumieć je i świadomie z nich korzystać. Państwo powinno traktować dziecko podmiotowo i bezwzględnie przestrzegać przysługujących mu praw. Upowszechnianie wiedzy o prawach dziecka nie jest wymierzone przeciwko rodzicom. Zarówno rodzice, opiekunowie jak i nauczyciele powinni mieć świadomość, że prawa dziecka nie kolidują z prawami dorosłych, lecz się uzupełniają¹⁶.

Rysunek 2. Prawa dziecka.

za: <https://pl.pinterest.com/pin/394205773612890918/> -dostęp 27.08.2019.

¹⁶ <http://www.sp27.sosnowiec.pl/uczniowie/prawa-dziecka/> - dostęp 30.08.2019.

W Polsce odnotowuje się progres w udzielaniu przez sądy rozwodów. W obliczu rozpadu rodziny szczególnie trudną sytuację ma dziecko. Rozwód jego rodziców burzy mu dotychczasowy świat, powoduje zachwianie wszystkiego, co dotąd było stabilne i pewne w życiu, a ponadto:

- szybkiej zmianie ulega struktura całej rodziny,
- naruszone zostaje podstawowe poczucie bezpieczeństwa dziecka,
- dziecko jest świadkiem burzliwych konfliktów między rodzicami, niejednokrotnie **przemocy**,
- dziecko odczuwa poczucie opuszczenia przez rodzica, który opuszcza dom,
- dziecko staje się lękliwe, bywa, że nie do końca rozumie, co się dzieje,
- dziecko nie wie na czym polega rozwód i nie potrafi wyobrazić sobie życia w nowej sytuacji,
- dziecko najczęściej pozostaje pod opieką rodzica, który sam potrzebuje wsparcia,
- dziecko potrzebuje pomocy od rodziców i innych osób.

6. Istota przemocy w rodzinie w sytuacji rozwodu lub separacji małżonków

Ustawa z dnia 29 lipca 2005 r. o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie (Dz. U. z 2005 r. Nr 180, poz. 1493, z późn. zm.) określa przemoc, jako: jednorazowe albo powtarzające się umyślne działanie lub zaniechanie naruszające prawa lub dobra osobiste członków rodzin (którymi w rozumieniu art. 115 § 11 k.k. są: małżonkowie, wstępni, zstępni, rodzeństwo, powinowaci w tej samej linii lub stopniu, osoby pozostające w stosunku przysposobienia oraz ich małżonkowie, a także osoby pozostające we wspólnym pożyciu, a także inne osoby wspólnie zamieszkujące lub gospodarujące), w szczególności narażające te osoby na niebezpieczeństwo utraty życia, zdrowia, naruszające ich godność, nietykalność cielesną, wolność, w tym seksualną, powodujące szkody na ich zdrowiu fizycznym lub psychicznym, a także wywołujące cierpienia i krzywdy moralne u osób dotkniętych przemocą.

Przemoc - to zamierzone i wykorzystujące przewagę sił działanie przeciw członkowi rodziny, naruszające prawa i dobra osobiste, powodujące cierpienie i szkody.

Przemoc jest zatem, gdy wystąpią 4 przesłanki:

1. **Intencjonalność działania** – gdy przemoc jest zamierzonym działaniem człowieka i ma na celu kontrolowanie i podporządkowanie ofiary, bez względu na jej potrzeby.
2. **Nierównomierne siły** – gdy w relacji jedna ze stron ma przewagę nad drugą tzn. ofiara jest słabsza a sprawca silniejszy. Jest to klucz w definicji przemocy, odróżniający agresję od przemocy. Przewaga sił może występować na różnych poziomach fizycznym, psychicznym, ekonomicznym, społecznym, prawnym. Dziecko jest osobą w stosunku do której występuje przewaga sił w każdej w w/w kategorii.
3. **Naruszanie praw i dóbr osobistych** - gdy sprawca wykorzystuje przewagę siły narusza podstawowe prawa ofiary (np. prawo do nietykalności fizycznej, godności, szacunku itd.

4. **Powodowanie cierpienia i bólu** – gdy sprawca naraża zdrowie i życie ofiary na poważne szkody. Mogą być one wymierne, bądź nie, natychmiastowe, bądź odroczone w czasie. Doświadczanie bólu i cierpienia sprawia, że ofiara ma mniejszą zdolność do samoobrony.

Rodzaje przemocy:

- **przemoc fizyczna** - to wszelkiego rodzaju działania bezpośrednio z użyciem siły powodujące uszkodzenie ciała np. popychanie, przytrzymywanie, policzkowanie, bicie, kopanie, szarpanie, wykręcanie rąk itp.,
- **przemoc psychiczna** - to działania wykorzystujące świadome wpływanie jednej osoby na drugą, w szczególności na tok myślowy, postępowanie, sposób życia drugiej osoby bez jej przyzwolenia, za pomocą takich narzędzi jak np. wyśmiewanie, wyzywanie, poniżanie, stosowanie gróźb, szantażowanie, krytykowanie, kontrolowanie, izolowanie, wmawianie choroby psychicznej, ciągle niepokojenie itp., w odniesieniu do dzieci określa się ją mianem przemocy emocjonalnej jako rozmyślne, nie zawierające aktów przemocy fizycznej, zachowania dorosłych wobec dzieci, które powodują znaczące obniżenie możliwości prawidłowego rozwoju dziecka, np.: odrzucenie emocjonalne, nadmierne oczekiwania, chorobliwa nadopiekuńczość, deprecjonowanie osiągnięć,
- **przemoc seksualna** - to wymuszanie różnego rodzaju niechcianych zachowań w celu zaspokojenia potrzeb seksualnych, np. wymuszanie pożycia seksualnego, nieakceptowanych form współżycia seksualnego, gwałt, demonstrowanie zazdrości, wyśmiewanie ciała, krytyka zachowań seksualnych itp., w odniesieniu do dzieci określa się ją jako wykorzystywanie seksualne tj. każde zachowanie osoby dorosłej, nastolatka, starszego dziecka, które prowadzi do seksualnego zaspokojenia kosztem dziecka,
- **przemoc ekonomiczna** - ma na celu uzależnienie finansowe od sprawcy, np. ograniczanie dostępu do wspólnych środków finansowych, niezaspokajanie podstawowych potrzeb materialnych rodziny, okradanie, odbieranie zarobionych pieniędzy, uniemożliwianie podjęcia pracy zarobkowej, zaciąganie kredytów wbrew woli współmałżonka itp.,
- **zaniedbanie** – to naruszenie obowiązku opieki ze strony osób bliskich. Jest formą przemocy ekonomicznej przejawiającej się w formach zaniedbania potrzeb żywieniowych, higienicznych, medycznych – jako stanu wynikającego z braku dbałości czy też opieki, stosowanego najczęściej wobec dzieci, osób starszych, niepełnosprawnych oraz chorych.

Czynniki przemocy w rodzinie, w której małżonkowie rozwodzą się można podzielić na:

- 1) **zniewalające** - to siły i procesy, które będą sprzyjały pojawianiu się lub utrwalaniu przemocy,
- 2) **wyzwalające** – to siły i procesy pozwalające na zapobieganie pojawianiu się kolejnych aktów przemocy oraz umacniające ofiarę przemocy w podejmowaniu działań mających na celu przerwanie przemocy w rodzinie.

Ad. 1). Źródła czynników zniewalających to:

- warunki bytowe, postawy osób znaczących, dostępność i jakość instytucjonalnych form interwencji i wsparcia, styl zachowania, osobowość i inne właściwości ofiary, specyfika relacji interpersonalnych między ofiarą i sprawcą, inne znaczące relacje interpersonalne np. dzieci, pamięć minionych doświadczeń życiowych ofiary.

Czynniki zniewalające:

- utrudniające osobie doznającej przemocy wychodzenie z sytuacji przemocy domowej,
 - mity i stereotypy podtrzymujące przemoc,
 - milczenie świadków,
 - działające mechanizmy przemocy (cykle przemocy, wyuczona bezradność, zjawisko „prania mózgu”, proces wtórnej wiktyimizacji: burzenie utrwalonych przekonań, wtórne zranienie, przybranie tożsamości ofiary),
- czynniki podtrzymujące przemoc:
 - wewnętrzne: osobowość, urazy i choroby psychiczne, niedojrzałość emocjonalna itp.,
 - zewnętrzne: zła sytuacja rodzinna i ekonomiczna, autokratyczny i bezwzględny model wychowania, brak zatrudnienia nieodpowiednie wzorce przekazane przez otoczenie.

Ad. 2). Czynniki wyzwalające:

- pomagające w zatrzymaniu przemocy i wyjściu z sytuacji przemocy domowej to:
 - zasoby wewnętrzne (umiejętności i wiedza, działania i konkretne zachowania, dotychczasowe sposoby radzenia sobie z sytuacją problemową, plany i marzenia, doświadczenia życiowe),
 - zasoby zewnętrzne (inni ludzie – rodzina, znajomi, dzieci, instytucje, dobra materialne, środowisko naturalne).

Czynniki ryzyka krzywdzenia dziecka to wybrane informacje nt. warunków/sytuacji/sposobu funkcjonowania rodziny sprzyjające krzywdzeniu dzieci w danej rodzinie.

Analizuje się i ocenia czynniki leżące po stronie samego dziecka, rodziców i rodziny jako całości.

Czynniki ryzyka związane z osobą dziecka: niepełnosprawność fizyczna lub\ i psychiczna, przewlekła choroba, specyficzne zachowania dziecka (nadpobudliwość, moczenie nocne, trudności ze spaniem, trudności z jedzeniem etc.), deficyty rozwojowe (problemy z nauką), dziecko z poprzedniego związku (nieakceptowane przez drugiego partnera), wcześniactwo, pochodzenie z ciąży mnogiej, dzieci bliźniacze, dziecko odseparowane od matki tuż po urodzeniu, dziecko niespełniające oczekiwań rodziców (np. co do płci), dziecko urodzone po śmierci poprzedniego dziecka.

Czynniki związane z osobą rodzica: wczesne lub późne rodzicielstwo, znaczna różnica wieku między matką a ojcem (powyżej 8 lat), niechciana ciąża, krótkie odstępy pomiędzy kolejnymi porodami, poród bez zawarcia związku małżeńskiego z ojcem dziecka, depresja poporodowa, aktualnie niesatysfakcjonujący związek z partnerem, doświadczanie krzywdzenia w obecnym związku, krzywdzenie w historii poprzednich związków, doświadczanie krzywdzenia w dzieciństwie, upośledzenie umysłowe, choroba psychiczna, zaburzenia osobowości,

niepełnosprawność fizyczna, przewlekła choroba, uzależnienie od alkoholu, narkotyków, lekarstw etc. prostytuowanie się.

Czynniki ryzyka wynikające ze struktury i funkcjonowania rodziny: struktura rodziny: **rodzina rozbita**, wielodzietna, zastępcza, adopcyjna, samotne rodzicielstwo, rodzina niepełna czasowo (np. z powodu wyjazdów rodziców za granicę), posiadanie dzieci z różnych związków, związek nieformalny, małżeństwo mieszane etnicznie, przewlekła choroba lub inwalidztwo w rodzinie, zakłócenia w zakresie ról pełnionych przez poszczególnych członków rodziny (np. pełnienie przez dzieci ról dorosłych), niekorzystna sytuacja ekonomiczno-bytowa (np. trudne warunki mieszkaniowe – sanitarne, techniczne, zbyt duża liczba członków rodziny w jednym mieszkaniu/domu, bezrobocie etc.), rodzina wyizolowana społecznie, długotrwałe konflikty w pożyciu małżeńskim, uprzednia karalność, pozostawanie w zainteresowaniu sądu/Policji, pobyty w placówkach interwencyjnych.

U dzieci żyjących z agresywnymi rodzicami może pojawić się szereg różnych zaburzeń i objawów, związanych przede wszystkim z życiem w ciągłym stresie, lęku, smutku i brakiem zaufania, a są to:

- zaburzenia mowy, które są efektem napięcia nerwowego np. jąkanie się,
- nocne moczenie się,
- trudności w nauce,
- zaburzenia snu np. koszmary senne,
- opóźnienie w rozwoju np. upośledzenie umysłowe,
- pojawienie się nieprawidłowości rozwojowych,
- niska samoocena,
- depresja,
- postawa zależna,
- zaburzenia nerwicowe,
- zaburzenia w sferze emocjonalnej np. labilność emocjonalna, apatia, impulsywność, irytacja, wstyd,
- zaburzenia w sferze behawioralnej np. zachowania kompulsywne, ssanie palca, obgryzanie paznokci, zaburzenia autoagresywne,
- zaburzenia w sferze społecznej np. wycofanie, podejrzliwość, nieufność, brak umiejętności nawiązywania kontaktów z innymi, wyalienowanie, lęk przed nadmierną bliskością,
- dolegliwości somatyczne np. bóle głowy i brzucha, zaburzenia snu i łaknienia,
- urazy fizyczne np. sińce i obrzęki, otarcia na skórze, częste złamania kości, blizny na ciele, krwawe pręgi czy nietypowe ślady po oparzeniach,
- zaburzenia w sferze procesów poznawczych np. nieumiejętność skupiania uwagi, koncentracji, zaburzenia pamięci,
- reakcje regresyjne np. nieumiejętność kontroli czynności fizjologicznych u dziecka powyżej 4 roku życia,
- nadużywanie środków psychoaktywnych – sposób na ucieczkę od problemów
- choroby związane ze stresem¹⁷.

¹⁷ <http://www.psycholog-myszkow.pl/dzieci-w-rodzinach-przemocowych/> - dostęp 13.04.2019.

7. Rozwód i separacja jako forma przemocy w rodzinie

„**Rozwód** to rozwiązanie małżeństwa przez sąd, wówczas gdy między małżonkami nastąpił trwały i zupełny rozkład pożycia. Oznacza to, że między nimi została zerwana wszelka istniejąca do tej pory więź duchowa, fizyczna i gospodarcza, a opierając się na doświadczeniu życiowym można przyjąć, że powrót małżeństwa do wspólnego pożycia nie nastąpi”¹⁸.

„**Separacja** oznacza rozłączenie, rozdzielenie. W małżeństwie jest to rozdział od stołu i łoża, co oznacza, że między małżonkami ustaje współżycie, uchylona zostaje wspólność majątkowa, ale żaden z nich nie ma prawa wstępować w nowy związek. Przez separację nie następuje bowiem rozwiązanie małżeństwa”¹⁹.

Analizując postrzeganie rozwodu (separacji) rodziców z perspektywy dziecka posłużę się wynikami badań przeprowadzonych przez Józefę Brągiel, które miały na celu ustalenie, między innymi, Jakie przeżycia towarzyszyły w sytuacji konfliktu i rozwodu rodziców? Badanie dotyczyło ustalenia stopnia natężenia tychże przeżyć. Badania przeprowadzono z dorosłymi osobami, które przeżyły w dzieciństwie rozwód rodziców, a ich wiek w trakcie badania oscylował między 30 a 40 rokiem życia, w tym było 40 kobiet i 60 mężczyzn, a 50 osób badanych przeżyło rozwód rodziców w wieku 5-8 lat, pozostałe osoby były w wieku 9-13 lat.³

W poniższej tabeli pokazano, jakie uczucia przeżywane przez dzieci towarzyszyły rozwodowi rodziców i jakie było ich natężenie oceniane z perspektywy minionych lat, a więc w okresie swej dorosłości. Grupę tych osób nazywamy **DDRR** (Dorose Dzieci Rozwiedzionych Rodziców).

Tabela 1. Uczucie towarzyszące dziecku w sytuacji rozwodu rodziców

Rodzaj uczucia	Odczuwanie negatywnych uczuć przez dzieci w czasie rozwodu rodziców		
	bardzo często	czasami	wcale
Poczucie nieszczęścia	60	40	0
Poczucie bezsilności	54	24	6
Poczucie samotności	52	60	8
Poczucie strachu	40	46	4
Poczucie gniewu	28	54	18
Poczucie porzucenia	18	40	42
Poczucie odrzucenia	26	52	22
Poczucie braku wartości	16	52	38
Poczucie wrogości otoczenia	24	48	26
Poczucie pragnienia śmierci	6	10	84
N=100			

Analiza wyników zawartych w Tabeli 1 pokazuje, że wszechogarniającym wówczas było uczucie nieszczęścia, które odczuwało 100% badanych. Drugie pod względem częstotliwości występowania było uczucie strachu, przeżywało je 96% badanych, a na trzecim miejscu było doznawanie uczucia bezsilności (94%). We wspomnieniach negatywnych doznań z okresu rozwodu rodziców znalazło się również uczucie samotności (92%). Na dalszych pozycjach

¹⁸ <https://www.gazetaprawna.pl/encyklopedia/prawo/hasla/339539,rozwod.html> – dostęp 30.08.2019.

¹⁹ <https://www.gazetaprawna.pl/encyklopedia/prawo/hasla/345389,separacja.html> – dostęp 30.08.2019.

badani mówili o uczuciu gniewu, wrogości otoczenia czy o utracie poczucia własnej wartości. Należy podkreślić, że częstotliwość występowania odczuć określana terminem „bardzo często” była charakterystyczna dla osób, które przeżyły rozwód w wieku 9-13 lat. Osoby, które w czasie rozwodu rodziców były w wieku 5-8 lat używały dla określenia częstotliwości swych odczuć terminu „czasami”.

Badani wypowiadali się też, że rozwód rodziców odczuwali jako utratę części normalnego dzieciństwa (96%) i czuli się rozdarci w swych zobowiązaniach między rodzicami (76%), częściej taki stan przeżywali chłopcy niżeli dziewczęta i częściej dzieci, które w okresie rozwodu były w wieku 9-13 lat²⁰.

W sytuacji gdy rozwód rodziców przebiega w sytuacji burzliwej i opiera się jedynie na sprawach stron rozwodzających się (również w przypadku separacji) a potrzeby dziecka są niejako pomijane, często psychologiczne konsekwencje rozwodu rodziców dziecko odczuwa jeszcze w dorosłym życiu.

Doświadczenia życiowe wynikające z rozwodu bądź separacji rodziców powodują, że dzieci w dorosłym życiu są szczególnie uwrażliwione i nadto ostrożne przy wyborze partnera życiowego. To trudna dla nich sytuacja albowiem często brakuje im pozytywnego wzorca pozytywnej i trwałej relacji wyniesionej z domu rodzinnego. Trudność sytuacji dodatkowo powodowana jest tym, że rodzice w trakcie trwania procesu rozwodowego ani po jego zakończeniu nie rozmawiają z dzieckiem o powodach rozstania, przez co nie uczą dzieci jak unikać popełnianych przez nich błędów.

Skutki rozwodu rodziców odczuwane są przez dzieci w dorosłym życiu. Sfer życia, na które wpływają negatywnie jest wiele. W tym miejscu raz jeszcze przywołam badania Józefy Brągiel, które potwierdziły powyższe.

Badania te wydają się na tyle ciekawe, bowiem przeprowadzono je na gruncie polskim.

Tabela 2. Sfery życia, na które wpłynął rozwód rodziców w negatywny sposób - ocena dorosłych, którzy przeżyli rozwód rodziców w dzieciństwie

Na jaką sferę twojego życia wpłynął negatywnie konflikt i rozwód rodziców	Natężenie wpływu rodziców na wybrane sfery życia		
	bardzo znacznie	częściowo	wcale
Na pracę	24	42	34
Na przyjaźnie	24	24	52
Na obraz siebie	34	44	22
Na małżeństwo	24	38	38
Na współżycie seksualne	22	40	38
Na używanie alkoholu	28	36	36
Na osobowość	26	54	20
Nie wpłynął negatywnie	0	0	0
N=100			

Z danych zawartych w Tabeli 2 wynika, że każda z wymienionych tam sfer życia jednostki została w jakimś stopniu zaburzona, gdyż ani jedna osoba spośród badanych nie stwierdziła, że rozwód rodziców nie wpłynął na nią negatywnie. Najintensywniej przeżycie rozwodu rodziców

²⁰ J. Brągiel, *Skutki rozwodu rodziców – z perspektywy dorosłego życia*, Rocznik Socjologiczny Rodziny XI, UAM, Poznań 1999.

zaburza w dorosłym życiu osobowość badanych (80%), a konkretniej obraz własnej osoby (78%). Zdarzenie to skłaniało badanych do sięgania po alkohol (64%). Miało też wpływ na pojawianie się problemów w pracy (66%), w małżeństwie (62%) i we współżyciu seksualnym (62%).

Bardziej wnikliwe dociekania pozwoliły na stwierdzenie, że skutkiem przeżytego rozvodu rodziców i życia w rodzinie niepełnej jest brak wiedzy o tym, jak wygląda życie w normalnej rodzinie (12%), bądź nie są pewni tego, jakie ono powinno być (34%). Ponadto 26% badanych twierdziło, że z powodu przeżytego w dzieciństwie rozvodu rodziców mają w życiu dorosłym trudności w tworzeniu dobrych relacji z ludźmi, ciągle poszukują aprobaty i uznania innych (40%), gdyż ciągle prześladuje ich poczucie, że różnią się znacznie od innych²¹.

Sposób, w jaki dzieci reagują na rozstanie i rozwód, zależy również od płci dziecka. **Chłopcy** są skłonni do wyrażania swoich problemów w zewnętrznym zachowaniu. Często są bardziej wymagający, agresywni i niespokojni oraz wykazują mniej, aniżeli dziewczęta, samokontroli. Z trudem przychodzi im bezpośrednie i dokładne wyrażanie uczuć oraz życzeń w słowach i znalezienie wsparcia u innych. W sytuacjach problemowych wykazują mniejsze umiejętności dostosowania się i mniej chętnie nawiązują relacje niż dziewczęta. Mają również skłonność do przeceniania siebie i pokrywania swoich lęków i słabości zachowaniami mającymi świadczyć o sile. Czasem próbują zająć pozycję ojca, który opuścił dom. W gruncie rzeczy bardzo cierpią z powodu rozstania rodziców i trzeba być przy nich w ich smutku i zwątpieniu w taki sposób, żeby mogli „zachować twarz”.

Dziewczęta głębiej i mocniej przeżywają swoje problemy, ale potrafią się lepiej dostosować do otoczenia. Mają skłonność do depresyjnych nastrojów i lęków. Częściej też nękają je problemy psychosomatyczne. Potrafią jednak mówić o swoich uczuciach i zmartwieniach. Łatwiej niż chłopcy znajdują partnerów do rozmowy i do dzielenia się doświadczeniami i przeżyciami.

Z tego powodu dziewczęta na początku trudnej sytuacji sprawiają wrażenie mniej obciążonych psychicznie. Z reguły pozostają w domu z matką, a ona jest dla nich najbliższą osobą, z którą rozmawiają i dzielą się problemami. Daje im to poczucie bezpieczeństwa i zapewnia orientację w życiu. Dziewczęta mają jednak skłonność do przejmowania zbyt dużej odpowiedzialności za wszystkie sprawy w rodzinie. Na przykład często zajmują się młodszym rodzeństwem.

Chłopcy, których rodzice się rozwodzą, znacznie wcześniej niż dziewczęta zwracają na siebie uwagę, chociażby agresywnym zachowaniem. Dziewczęta, które na ogół zachowują się spokojniej, bywają pomijane, choć również potrzebują pomocy.

Zarówno dziewczęta, jak i chłopcy bardzo cierpią z powodu wzajemnej niechęci rodziców, jaka często dominuje w czasie rozstania. Następuje u nich interioryzacja negatywnych obrazów rodziców, co często jest przyczyną problemów z poczuciem własnej wartości. Przejmowanie pozytywnych wzorców ról kobiety i mężczyzny jest utrudnione.

Brak relacji z obojgiem rodziców może się szczególnie odbić na rozwoju dziewcząt i chłopców w okresie dojrzewania. Dzieci w tym wieku często zamieszkują to z matką, to z ojcem, aby mieć kontakt z każdym z rodziców i widzieć ich na co dzień. Brak wzoru

²¹ J. Brągiel, *Skutki rozvodu rodziców ...* dz. cyt.

wspólnego pożycia kobiety i mężczyzny szczególnie źle znoszą dziewczęta. Niektóre dziewczęta wcześniej wchodzi w związki, inne boją się stałych związków lub nie mają odwagi, by wyrażać swój punkt widzenia. W życiu młodego człowieka jest to czas na poważną rozmowę o rodzinach rozbitych. Powinna ona natchnąć go odwagą i pomóc w „zawierzeniu miłości”.

Wskazówki:

- dopuść u dziewcząt również uczucia wściekłości i agresji,
- nie przeciążaj dziewcząt koniecznością ciągłego niesienia pomocy,
- pomóż chłopcom w werbalnym wyrażaniu uczuć,
- stwórz dla dziewcząt i chłopców pozytywne modele wspólnego życia kobiety i mężczyzny²².

Jednym ze sposobów dojścia pomiędzy małżonkami rozwodzającymi się do porozumienia jest **mediacja**. Mediacja to prowadzony przy udziale bezstronnego mediatora sposób rozwiązywania konfliktów, pozwalający na osiągnięcie porozumienia satysfakcjonującego obie strony. Mediacje w sprawach o rozwód i separację zostały uregulowane w przepisach Kodeksu postępowania cywilnego w art. 436, art. 445², oraz w art. 183¹ - 183¹⁵. Podstawowe zasady mediacji to dobrowolność i poufność. W sprawach o rozwód lub separację, mediacje mogą być przeprowadzone na wniosek stron, a także na podstawie decyzji sądu - za zgodą stron. Sprawa może zostać skierowana do mediacji, jeżeli istnieją widoki na utrzymanie małżeństwa, nawet wtedy, gdy postępowania zostało zawieszono (art. 436 § 1 kpc).

Sprawa może zostać skierowana do mediacji także w przedmiocie pojednania stron (art. 436 § 2 kpc). W każdym stanie sprawy o rozwód lub separację sąd może skierować strony do mediacji w celu ugodowego załatwienia spornych kwestii dotyczących zaspokojenia potrzeb rodziny, alimentów, sposobu sprawowania władzy rodzicielskiej, kontaktów z dziećmi oraz spraw majątkowych podlegających rozstrzygnięciu w wyroku orzekającym rozwód lub separację (art. 445² kpc).

Mediacje stosuje się nie tylko w konfliktach separacyjnych i rozwodowych, ale także po rozwodzie, czy separacji w kwestiach dotyczących:

- ustalenia zasad opieki nad dziećmi,
- ustalenia szczegółowych zasad kontaktów dzieci z rodzicem, z którym nie mieszkają pod wspólnym dachem,
- ustalenia zasad kontaktów pomiędzy dziećmi i innymi członkami rodziny (na przykład z dziadkami),
- uregulowania spraw alimentacyjnych oraz innych spraw finansowych lub majątkowych (art. 445 § 2 kpc).

W drodze porozumienia pomiędzy rodzicami może powstać szczegółowy plan opieki rodzicielskiej i zasad jej sprawowania po rozwodzie wraz z kalendarzem spotkań rodzica z dzieckiem, określeniem potrzeb dziecka i zasad ich finansowania. W konfliktach związanych z rozstaniem rodziców, w których oprócz małżonków zaangażowane są również małoletnie dzieci, mediator dba aby potrzeby dziecka były w możliwie najefektywniejszy sposób zaspokojone.

²² W. Jaede, *Jak uchronić dziecko przed skutkami rozvodu rodziców*, Wyd. WAM Kraków 2007.

Jeżeli strony nie uzgodniły osoby mediatora, sąd kieruje je do stałego mediatora posiadającego wykształcenie z zakresu psychologii, pedagogiki, socjologii lub prawa, oraz umiejętności praktyczne w zakresie prowadzenia mediacji w sprawach rodzinnych (art. 436 § 4 kpc).

Mediator jest bezstronny, nie opowiada się za żadną ze stron konfliktu i jednakowo pomaga obydwu stronom w poznaniu i wyrażeniu stanowiska odnośnie danej kwestii. Mediator powinien niezwłocznie ujawnić stronom okoliczności, które mogłyby wzbudzić wątpliwości co do jego bezstronności (art. 183³ kpc).

Postępowanie mediacyjne nie jest jawne. Mediator, strony i inne osoby biorące udział w postępowaniu mediacyjnym są obowiązane zachować w tajemnicy fakty, o których dowiedziały się w związku z prowadzeniem mediacji. Strony mogą zwolnić mediatora i inne osoby biorące udział w postępowaniu mediacyjnym z tego obowiązku. (art. 183⁴ kpc). Mediator ma prawo do zapoznania się z aktami sprawy, chyba że strona w terminie tygodnia od dnia ogłoszenia lub doręczenia postanowienia kierującego strony do mediacji nie wyrazi zgody na zapoznanie się mediatora z aktami. (art. 183⁹ kpc).

Mediator nie może być świadkiem w sprawie faktów, o których dowiedział się od stron podczas mediacji (chyba, że strony uzgodnią, że zwalniają go z poufności). Propozycje, które małżonkowie składają podczas mediacji, nie mogą być wykorzystywane jako dowody, kiedy sprawa będzie rozpatrywana w sądzie.

Kierując strony do mediacji, sąd wyznacza czas jej trwania na okres do trzech miesięcy. Na zgodny wniosek stron lub z innych ważnych powodów termin na przeprowadzenie mediacji może zostać przedłużony, jeżeli będzie to sprzyjać ugodowemu załatwieniu sprawy. Czasu trwania mediacji nie wlicza się do czasu trwania postępowania sądowego. (art. 183¹⁰ kpc).

Z przebiegu mediacji sporządza się protokół, w którym oznacza się miejsce i czas przeprowadzenia mediacji, a także imię, nazwisko (nazwę) i adresy stron, imię i nazwisko oraz adres mediatora, a ponadto wynik mediacji. Protokół podpisuje mediator. Doręcza on stronom odpis protokołu (art. 183¹² kpc).

Jeżeli strony zawarły ugodę przed mediatorem, ugodę zamieszcza się w protokole albo załącza się do niego. Strony podpisują ugodę (art. 183¹⁴ kpc). Ugoda, czyli porozumieniem małżonków strony mogą uregulować wszystkie kwestie przedstawione do mediacji w postanowieniu sądu, bądź tylko niektóre z nich – te, które chcą uregulować. Pozostałe, stanowiące element wyroku, zostaną wówczas rozstrzygnięte w drodze decyzji sądu.

W przypadku gdy strona, po zawarciu ugody, w ramach mediacji prowadzonej na podstawie umowy o mediację, wystąpi do sądu z wnioskiem o zatwierdzenie ugody mediator składa protokół w sądzie, który byłby właściwy do rozpoznania sprawy według właściwości ogólnej lub wyłącznej. W razie skierowania przez sąd sprawy do mediacji mediator składa protokół w sądzie rozpoznającym sprawę. (art. 183¹³ kpc).

Sąd na wniosek strony niezwłocznie przeprowadza postępowanie co do zatwierdzenia ugody zawartej przed mediatorem. Jeżeli ugoda podlega wykonaniu w drodze egzekucji, sąd zatwierdza ją przez nadanie jej klauzuli wykonalności.

Sąd odmawia nadania klauzuli wykonalności albo zatwierdzenia ugody zawartej przed mediatorem, w całości lub części, tylko wtedy, gdy ugoda jest sprzeczna z prawem lub zasadami współżycia społecznego albo zmierza do obejścia prawa, a także gdy jest niezrozumiała lub zawiera sprzeczności.

Ugoda zawarta przed mediatorem, po jej zatwierdzeniu przez sąd ma moc prawną ugody zawartej przed sądem. Ugoda zawarta przed mediatorem, którą zatwierdzono przez nadanie jej klauzuli wykonalności, jest tytułem wykonawczym. (art. 183¹⁵kpc). Sąd uwzględnia porozumienie małżonków wynikające z ugody mediacyjnej w wyroku orzekającym rozwód lub separację²³.

Przystąpienie do mediacji i jej pozytywne zakończenie oszczędza małżonkom wielu traumatycznych sytuacji, w tym uczestniczenia w procesie sądowym w szerszym zakresie oraz uczestniczenia małoletnich dzieci w badaniach pedagogiczno – psychologicznych ustalających wiele spraw związanych z powierzenie opieki nad dzieckiem, kontaktów ale też alimentów.

8. Pomoc dziecku w sytuacji rozwodu lub separacji rodziców

Genogram – graficzny zapis sytuacji badanej osoby – rodziny.

Celem tworzenia genogramu jest przyjrzenia się:

- przekonaniom i mitom na temat rodzin, fazy cyklu życia rodziny, wzorcem rodzinnym przekazywanym z pokolenia na pokolenie, inkulturacji rodziny, podsystemom rodzinnym (małżeństwo, rodzice, rodzeństwo), granicom w rodzinie);
- stratom w rodzinie, śmierć i żałoba (w tym niedokończona), utraty, samobójstwa, alienacja, wykluczenia;
- zmianom w rodzinie (kryzys, śmierć, przeprowadzka, ciąża, strata pracy, zmiana szkoły, wyprowadzka dzieci z domu i innym);
- tajemnicom i dziedzictwu rodzinnemu;
- (pod)świadomym zasadom rodzinnym, wartościom rodzinnym przekazywanym z pokolenia na pokolenie, przekonaniom rodzinnym (np. nt małżeństw, dzieci, związków), regułom i kodom zachowań;
- historii: konfliktów, nadużyć, uzależnień, związków;
- emocjom w rodzinie: lęk dziedziczony po przodkach, trauma, poczucie winy, smutek i innym;
- komunikacji w rodzinie;
- nieświadomym lojalnościom i delegacjom (na dzieci), bilansowi zysków i strat w rodzinie, potrzebom, zasobom rodziny;
- buntowi (kto, kiedy się buntował, jak separacja i adolescencja przebiegła)
- wizji życia – optymistyczna czy pesymistyczna?, ważnym faktom w życiu rodziny; choroby, przyczyny śmierci, samobójstwa, uzależnienia;
- relacjom rodzinnym.

Genogram rodziny ma postać schematu podobnego do drzewa genealogicznego. Pozwala określić, jaką wizję życia dana osoba otrzymała od rodziny i co może być prawdopodobną przyczyną części jego problemów. Tablica genealogiczna koncentruje uwagę na rodzinie rozszerzonej, traktowanej jako system i jej związkach z przeszłością. Może posłużyć w ocenie sytuacji osoby indywidualnej lub rodziny. Dzięki tablicy genealogicznej możemy poznać historię rodziny, jej nadrzędne cele, kulturę, strukturę, rozwój, granice, klimat i zasoby.

²³ <http://www.gdansk.so.gov.pl/mediacje/informacja-o-postepowaniu-mediacyjnym-w-sprawach-o-rozwod-i-separacje> - dostęp 27.08.2019.

Genogram pomaga też dokonać oceny interakcji rodziny z innymi systemami, przede wszystkim dalszą rodziną.

Genogram stworzony jest z określonych znaków. Symbolizują one płeć figurujących na nim osób, rodzaj łączących je relacji, daty i miejsca ważnych wydarzeń rodzinnych. Mężczyzn oznacza się kwadratami, kobiety kółkami, małżeństwa łączy się linią poziomą, a kolejne pokolenia linia pionową. Inne symbole: związek nieformalny – linią przerywaną, małżeństwa rozwiedzione – linią jednokrotnie przerwana, związki harmonijne - jedna linią, związki konfliktowe - linią falowaną, silne związki uczuciowe - linią podwójną, silne związki, ale konfliktowe – linią podwójną falowaną.

Poniżej przedstawiono **10 etapów sporządzania genogramu.**

Do rysowania genogramu potrzebny jest duży arkusz papieru (co najmniej A3) i kolorowe flamastry.

Schemat może wykonywać osoba opisywana lub opisująca według instrukcji:

1. **Czarnym kolorem** rysujemy podstawowy szkielet genogramu przynajmniej dwa, a najlepiej trzy pokolenia wstecz.
2. Należy wpisać aktualny wiek zaznaczonych osób. Jeśli zmarli, wpisać wiek, jakiego dożyli.
3. Należy zaznaczyć małżeństwa rozwiedzione i w separacji oraz czas ich trwania.
4. Następnie należy dorysować krótkie i długie związki nieformalne w swojej rodzinie, zaznaczyć też przypadki zrad, o których wiadomo.
5. **Niebieskim kolorem** wpisujemy przy poszczególnych rodzinach miejsce ich zamieszkania, uwzględniając informacje dotyczące charakterystycznych cech tych miejscowości, np. ich wielkość. Należy zwrócić uwagę na migracje, emigracje i ich kierunki.
6. **Zielonym flamastrem** wpisujemy zawody osób znajdujących się na genogramie.
7. **Na czerwono** przy odpowiednich członkach rodziny należy zaznaczyć choroby przewlekłe lub powtarzające się, na jakie cierpią lub cierpieli, przypadki uzależnień i przyczyny śmierci.
8. **Na żółto** zaznaczamy najsilniejsze relacje z innymi członkami rodziny i znaczącymi osobami spoza niej (np. przyjaciel, nauczyciel, ksiądz) oraz określić rodzaj tych związków (harmonijny, silnie uczuciowy, konfliktowy, silny, ale konfliktowy).
9. Na tyle, na ile to możliwe opisujemy związki w całej opisywanej rodzinie na całym genogramie, określając ich rodzaj (harmonijny, silnie uczuciowy, konfliktowy, silny, ale konfliktowy).

Po uzyskaniu wszystkich tych danych i wprowadzeniu ich do tablicy dokonuje się wyboru tych informacji, które należy opisać dokładniej. Służy to ukazaniu sił powodujących rodzinne problemy.

Można np. umieścić dodatkowo wiadomości o wydarzeniach traumatycznych dla rodziny rozszerzonej: przyczynach śmierci, pobytach w więzieniu, chorobach psychicznych i innych kryzysach.

Staramy się również dotrzeć do informacji mających istotne znaczenie dla rodziny, a stanowiących główny problem dla jakiegoś jej członka. Wymienimy tu wyznanie czy inną ideologię, która ma wpływ na postawy i zachowania, drażliwe fakty wpływające na zachowania rodziny i powstawanie konfliktów (np. alkoholizm, aborcje, ciężce pozamałżeńskie, ucieczki na

tle miłosnym, właśnie rodzinne).

Badamy też kierunki przepływu zasobów i interakcji rodzinnych, pytając, kto daje komu pieniądze, kto kogo odwiedza lub do kogo telefonuje i jak często, gdzie rodzina lub poszczególni jej przedstawiciele spotykają się przy specjalnych okazjach.

Budowanie genogramu umożliwia śledzenie jego refleksji i stosunku do rodziny.

Po sporządzeniu genogramu należy zinterpretować symbole na schemacie, zebrać informacje dotyczące problemów, których przyczyny mogą tkwić w historii rodziny.

Rozszyfrowanie tego symbolicznego zapisu pozwala zrozumieć ukryty sens rodzinnych przekazów, które mogły mieć destrukcyjny wpływ na terażniejsze życie podopiecznego.

Ekogram rodziny (ecomap) – rozszerzona wersja ekogramu

- Za pomocą ekogramu bada się relacje rodziny z innymi systemami.
- W ekogramie (symbole takie same jak w genogramie) umieszcza się imiona członków rodziny nuklearnej w kręgu, zajmującym centralną część dużego arkusza papieru.
- W otoczeniu kręgu umieszcza się koła reprezentujące wszystkie osoby i instytucje odgrywające znaczną rolę w życiu rodziny.
- Pomędzy symbolami członków rodziny i otoczenia przebiegają linie.
- Różnymi kolorami lub rysunkiem oznaczyć można silne, słabe lub stresujące relacje, elastyczne lub sztywne granice.

Strzałkami oznacza się kierunki przepływu zasobów i energii.

Dzięki tej metodzie można rozpoznać źródła zarówno problemów, jak i zasobów zewnętrznych, mające wpływ na sytuację rodziny. Pozwala ona także na przejrzysty zapis zmian w relacjach rodziny z otoczeniem zachodzących z upływem czasu.

Genogram może być również wykorzystany do poszukiwania zasobów.

- W takim ujęciu pomaga się osobie dostrzec wszelkie zasoby, jakimi dysponuje rodzina i których mogła już użyć w sytuacjach trudnych, nawet najbardziej dramatycznych. Taka świadomość wprowadza zmianę postrzegania trudności, które dotychczas wydawały się nie do pokonania, teraz zaś postrzegane będą jako problemy, do których zawsze można opracować strategię rozwiązania. Poza tym, można położyć nacisk na cechy pozytywne danej osoby odziedziczone po jego przodkach, cechy, które może wykorzystać.
- Chodzi o wytworzenie w osobie przekonania, że niekoniecznie musi być bierną ofiarą sytuacji, ale może rozwinąć swoje możliwości wybrnięcia z kłopotów uciekając się do istniejącej już metody przetrwania.
- Ostatnim zadaniem jest wprowadzenie dynamiki zmian uczulając osobę, że posiada ona wiele możliwości wyboru rozwiązania, tak jak kiedyś jego rodzina.
- Ważne jest np. uzmysłowienie osobie, w jaki sposób jego przodkowie opierali się na solidarności rodzinnej szukając pomocy lub w jaki sposób odkrywali wyjątki od sytuacji problemowej, aby dać sobie radę. W ten sposób ułatwi się osobie nadanie nowego sensu wydarzeniom, które przeżywa. Inną korzyścią z tak przeprowadzonej interpretacji

genogramu jest wszczępienie osoby w jej rodzinną historię tak, aby przyniosło mu to więcej pewności co do pozytywnych aspektów własnej tożsamości.

Przykładowe polecenia:

- Proszę wypisać cechy pozytywne swoich przodków.
- Które z nich odziedziczył/a Pan/i?
- Jakie cechy pozytywne odziedziczone po przodkach, może Pan/i wykorzystać w trudnych sytuacjach? (danej, omawianej trudnej sytuacji).
- Proszę opowiedzieć, w jaki sposób Pana/i przodkowie opierali się na solidarności rodzinnej szukając pomocy lub w jaki sposób odkrywali wyjątki od sytuacji problemowej, aby dać sobie radę?
- Proszę opowiedzieć jakieś przykłady.
- Jak Pan/i może to wykorzystać do rozwiązania aktualnego problemu (lub ogólnie do pokonywania trudnych sytuacji)?

Empowerment:

- Wzmocnienie (upełnomocnienie) oznacza sposób w jaki „ludzie instytucje oraz społeczeństwa uzyskują panowanie nad swoim życiem”.
- Empowerment jest zarówno procesem jak i celem.
- Jako cel empowerment definiuje stan ostateczny – uzyskanie siły (mocy). W tym sensie poszczególne osoby grupy instytucje i społeczności mogą w sposób podobny walczyć o wzmocnienie.
- Jako proces wzmocnienia oznacza ułatwienie sprzyjanie lub promowanie zdolności do kompetentnego przystosowawczego funkcjonowania.
- Podczas gdy implikuje ono również wzrost możliwości kontrolowania i sprawowania władzy nad własnym życiem wzmocnienie nie oznacza koniecznie walki o władzę lecz konieczności oddania władzy przez jedną grupę na rzecz innej. „Nie ma nic takiego w def. upełnomocnienia, co oznaczałoby że zwiększenie władzy jednej osoby lub grupy oznacza zmniejszenie władzy innej osoby lub grupy.

Pracą i pomocą w sprawach problemowych z dziećmi w rodzinach, w których małżonkowie rozwodzą się zajmują się specjaliści i instytucje (wybrane):

- Polskie Centrum Mediacji – mediator.org.pl
- Komitet Ochrony Praw Dziecka – www.kopd.pl
- Opiniodawcze Zespoły Sądowych Specjalistów (dawniej ROKK)
- Poradnie pedagogiczno – psychologiczne
- Ośrodki pomocy społecznej
- Terapeuci.

Jak samodzielnie narysować genogram?

1. **Zacznij od osoby, dla której będzie tworzony genogram rysując odpowiedni symbol kobiety lub mężczyzny.**

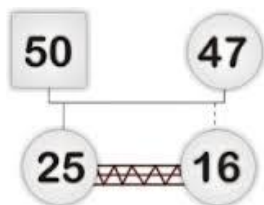

2. **Wpisz wiek tej osoby w środek koła lub kwadratu.**

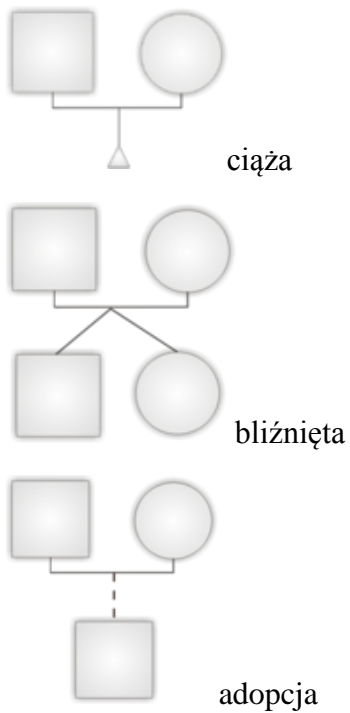
3. **Narysuj rodziców tej osoby. Mężczyzna umieszczany jest po lewej stronie, kobieta po prawej. Napisz imiona.**

Witold Grażyna

4. **Następnie narysuj symbole oznaczające kolejne osoby: małżonka/żonę, dzieci, rodzeństwo, rodzeństwo rodziców, dziadków, inne ważne osoby. Dzieci/rodzeństwo rysujemy w kolejności od najstarszego do najmłodszego (najstarsze dziecko będzie z lewej strony).**

5. Nanieś na genogram pozostałe symbole oraz daty.

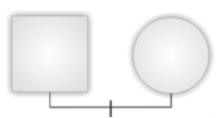
 osoba zmarła (przekreślony symbol, w środku możesz napisać ile miała lat jak umarła, obok powód śmierci)

 alkoholizm/problem z uzależnieniem

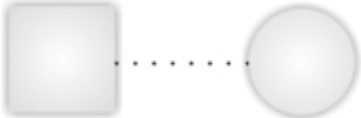

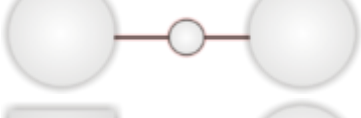
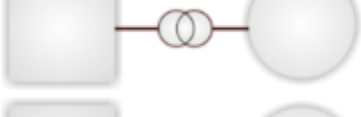

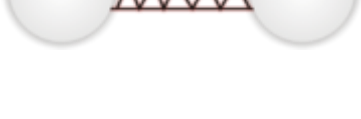
 choroba nowotworowa

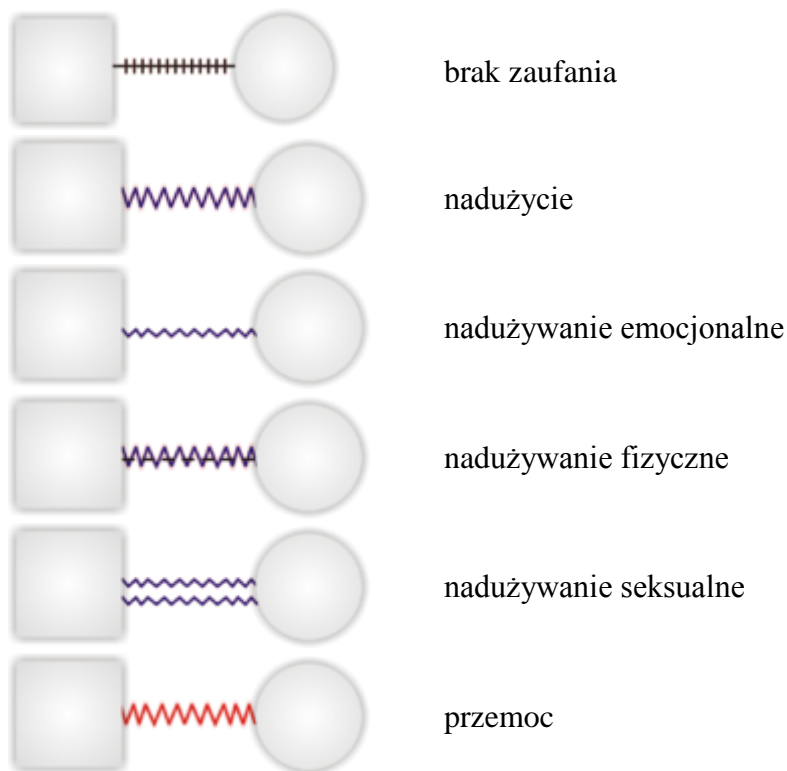
 więzienie / osadzenie w zakładzie karnym

 rozwód

 separacja

6. Nanieś na genogram (czerwonym pisakiem / kredką) oznaczenia relacji.

Symbol	Relacja
	obojętność
	harmonia w relacjach
	bliskie relacje
	bardzo bliskie relacje (w negatywnym znaczeniu, tzn. „relacja nadwielkana” – zbyt bliska emocjonalnie)
	miłość
	zakochanie
	dystans emocjonalny
	niezgoda
	nienawiść
	konflikt
	zerwany kontakt, ostre odcięcie się
	relacje ambiwalentne

7. Po narysowaniu warto zadać sobie pytanie o pierwsze wrażenie – czy jest coś co rzuca Ci się w oczy, kiedy spojrzysz na wykonany genogram?

Zastanów się:

- Czy są jakieś szczególne tradycje, tendencje czy oczywiste związki przechodzące z pokolenia na pokolenie co do nadawania imion w omawianej rodzinie?
- Czy mają jakieś znaczenie daty urodzenia, ślubów, rozwodów czy śmierci w historii tej rodziny?
- Czy powtarzają się jakieś informacje o osobach, wykonywane zawody, przebyte choroby, inne?
- Czy dostrzegasz brak ważnych informacji dotyczących badanej rodziny?
- Czy patrząc na ten genogram i biorąc pod uwagę wnioski możesz powiedzieć, że osoba badana ma poczucie stabilności w życiu?
- Od kogo może czerpać wsparcie w rodzinie, kogo wpiera a kto ją/jego wspiera?
- Czy powtarzają się jakieś wzorce, tendencje zachowań, objawów, kłopotów, relacji w badanej rodzinie?
- Może sam zadasz sobie jakieś ważne pytanie po narysowaniu genogramu?

Bibliografia

1. Rezolucja z dnia 3 czerwca 2015r., A/HRC/RES/29/22 oraz Rezolucja z dnia 1 lipca 2016r., A/HRC/32/L.35.
2. Sąd Najwyższy, Opinia o projekcie ustawy „o umowie związku partnerskiego” przedstawiony przez klub parlamentarny „Platforma Obywatelska” z dnia 17 października 2012r., BSA I – 021 – 345/12; M. Zubik: Podmioty konstytucyjnych wolności, praw i obowiązków, „Przegląd Legislacyjny”, nr 2/2007; red. serii: Księga jubileuszowa Rzecznika Praw Obywatelskich, 2008, Warszawa.
3. J. Gajda, *Komentarz do art. 23*, [w:] K. Pietrzykowski (red.), Kodeks rodzinny i opiekuńczy, Warszawa 2015, dostęp: Legalis.
4. wyr. SA w Szczecinie z 27.6.2013 r., III AUA 104/13, Legalis; wyr. SA w Gdańsku z 14.5.2014r., III AUA 1441/13, Legalis. Zob. też wyr. SN z 11.2.2011 r., II UK 273/10, Legalis.
5. J. Gajda, *Komentarz do art. 146*, [w:] K. Pietrzykowski (red.), Kodeks rodzinny i opiekuńczy, Warszawa 2015, dostęp: Legalis.
6. Uchwała SN z dnia 9 czerwca 1976 r., III CZP 46/75, OSN 1976, Nr 9, poz. 184.
7. M. Łobocki, *Teorie wychowania w zarysie*, Wyd. Impuls, Kraków 2004.
8. A. Kwak, *Rodzina w dobie przemian. Małżeństwo i kohabitacja*, Wyd. Żak, Warszawa 2005.
9. Z. Tyszka, *Rodzina we współczesnym świecie*. Wyd. Naukowe Uniw. A. Mickiewicza, Poznań 2002.
10. M. Suchodolska, *Relacje rodzice – dzieci w rodzinach rozwiedzionych z perspektywy dorosłych dzieci*, Pedagogika Rodziny nr 1(2) 2011. SWSz.PiZ.
11. <https://www.pch24.pl/alarmujace-dane-gus--w-roku-2018-rozpadlo-sie-co-trzecie-malzenstwo,69022,i.html> – dostęp 30.08.2019.
12. <http://www.sp27.sosnowiec.pl/uczniowie/prawa-dziecka/> - dostęp 30.08.2019.
13. <http://www.psycholog-myszkow.pl/dzieci-w-rodzinach-przemocowych/> - dostęp 13.04.2019.
14. <https://www.gazetaprawna.pl/encyklopedia/prawo/hasla/339539,rozwod.html> – dostęp 30.08.2019.
15. <https://www.gazetaprawna.pl/encyklopedia/prawo/hasla/345389,separacja.html> – dostęp 30.08.2019.
16. J. Brągiel, *Skutki rozvodu rodziców – z perspektywy dorosłego życia*, Rocznik Socjologiczny Rodziny XI, UAM, Poznań 1999.
17. W. Jaede, *Jak uchronić dziecko przed skutkami rozvodu rodziców*, Wyd. WAM Kraków 2007.
18. <http://www.gdansk.so.gov.pl/mediacje/informacja-o-postepowaniu-mediacyjnym-w-sprawach-o-rozwod-i-separacje> - dostęp 27.08.2019.
19. Materiały z własnych opracowań na potrzeby szkoleniowe.